

Я. С. Богів

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. екон. наук, асист.,
асистент кафедри конституційного та міжнародного права

ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

© Богів Я. С., 2015

За допомогою міжнародних правових актів, конституційних актів європейських країн досліджено сутність та принципи місцевого самоврядування територіальних громад, їх закріплення та ступінь конкретизації в конституційних актах європейських держав.

Ключові слова: самоврядування, місцеве самоврядування, територіальна громада, децентралізація, представницька демократія, автономія, субсидіарність, свобода об'єднань.

Я. С. Богів

ПОНЯТИЕ И ПРИНЦИПЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

С помощью международных правовых актов, конституционных актов европейских стран осуществлено исследование сущности и принципов местного самоуправления территориальных обществ, их закрепление и степень конкретизации в конституционных актах европейских государств.

Ключевые слова: самоуправление, местное самоуправление, территориальное общество, децентрализация, представительская демократия, автономия, субсидиарность, свобода объединений.

Bohiv Y. S.

CONCEPT AND PRINCIPLES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

There has been a research conducted on the local self-government essence and principles of territorial communities, their implementation and degree of specification in constitutional acts of European countries with the help of international legal and constitutional acts of European countries.

Key words: self-government, local self-government, local community, decentralization, representative democracy, autonomy, subsidiarity, freedom of associations

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування тісно пов'язане із суспільною активністю місцевих і регіональних спільнот. Самоврядування територіальних громад є одним з базових елементів децентралізованої системи публічної влади, за якої поряд з публічними інституціями одночасно функціонують інші неурядові інституції – Суспільні Партнери.

Кінець 80-х років ХХ ст. приніс революційні зміни в політичне, економічне, світоглядне життя мешканців Центрально-Східної Європи. Демократичні принципи впроваджувалися не тільки на загальнодержавному рівні, але й на локальному. В країнах Західної Європи доволі модними

стають нові підходи щодо публічного управління та місцевого самоврядування під назвою „*New Public Management*”.

Функціонування реального місцевого самоврядування потребує залучення до вирішення поточних питань місцевих та регіональних громад із їх безпосередньою участю в діяльності самоврядних інституцій та прийнятті рішень. Залучення третьої влади (суспільного партнера) до вирішення поточних питань самоврядування свідчить про наявність щонайменше трьох ознак: безпосередня участь громади у вирішенні власних питань, допомога органам самоврядування в пошуку ефективних рішень, новація у питаннях управління.

З огляду на те, що держави Центрально-Східної Європи, які стали членами Європейського Союзу, пройшли інший історичний шлях, ніж країни Західної Європи, виникає запитання щодо типів (моделей) самоврядування територіальних громад, що утворилися внаслідок демократичних реформ. Розглянемо теорії розуміння місцевого самоврядування, що домінували та були втілені в державах Західної Європи, знайшли практичне застосування у Центрально-Східній.

Україна – держава, що декларує демократичні цінності, на конституційному рівні визнає місцеве самоврядування як невід’ємне право територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення. Але разом з тим, територіальні громади, як носії реальної влади на місцях, позбавлені реальних можливостей вирішувати питання місцевого значення, з метою найповнішого забезпечення реалізації прав і свобод своїх мешканців. У сучасній системі публічної влади, органи місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення є другорядними порівняно з органами державної влади.

Пострадянські та постсоціалістичні держави, що провели реформи з децентралізації влади, надавши територіальним громадам автономію, сьогодні значно випереджають Україну за темпами економічного розвитку та забезпечення високих стандартів життя.

Ступінь наукового розроблення проблеми. Питання розуміння сутності самоврядування та місцевого самоврядування територіальних громад, зокрема, були і залишаються актуальними для науковців, політиків, громадських та міжнародних організацій. Вже є чимало досліджень порівняльного характеру систем місцевого самоврядування європейських країн. Однак здебільшого вони зводяться до аналізу трансформації органів самоврядування в посттоталітарний період або загального опису без порівняльного аналізу. Серед досліджень питань розуміння місцевого самоврядування та його принципів слід відзначити праці зарубіжних дослідників Г. Балдершейма (*H. Baldersheim*), А. Коульсона (*A. Coulson*), Т. М. Хорват (*T. M. Horvath*), Х. О. Ларсена (*H. O. Larsen*), Л. Гарліцко (*L. Garlicki*) та вітчизняних О. Батанова, М. Баймуратова, А. Васильєва, Ю. Ганущака, В. Кампо, М. Козюбри, І. Софінської.

Мета дослідження. Провівши аналіз міжнародних правових актів, конституційних актів європейських країн, дослідити сутність та принципи місцевого самоврядування територіальних громад, їх закріплення та ступінь конкретизації у конституційних актах європейських держав.

Виклад основного матеріалу. Поняття місцевого самоврядування. Практично в усіх сучасних демократичних країнах світу система місцевої влади ґрунтується на принципі дуалізму. Це означає, що певна частина місцевих питань вирішується органами державної влади або уповноваженими ними суб’єктами, а інша, значно більша, – місцевими самоврядними інституціями, що сформовані, контрольовані та репрезентовані представниками місцевої громади. Обсяг повноважень місцевих органів влади різниться залежно від державного устрою, територіального статусу самоврядних інституцій. З огляду на те, що місцеве самоврядування є невід’ємною складовою державної влади, його розуміння, принципи функціонування повинні бути нормативно визначені. Майже усі європейські конституції закріплюють право на місцеве самоврядування, за винятком конституцій Латвії [26], Великої Британії [22, с. 52–55], Норвегії [24]. Обсяг цих прав є

різним: від закріплення права на самоврядування до визначення системи органів самоврядування, їх завдань, порядку формування, каденції, повноважень, відносин з органами державної влади. Право на самоврядування на конституційному рівні закріплено, без деталізації, в конституціях Німеччини (ст. 28 п. 2) [28], Фінляндії (§ 121) [14], Данії (§ 82) [13]. Достатньо ґрунтовно воно прописано в конституціях держав з Центрально-Східної Європи.

Разом з тим, у жодній з них не подано визначення поняття місцевого самоврядування. При цьому вказується, що первинною самоврядною одиницею є громада. За конституцією Австрії під громадою розуміють територіальну корпорацію, наділену правом на самоврядування, та одночасно адміністративну одиницю (ст.116 п.1), за конституцією Чехії – публічні корпорації, що наділені правом власності, здійснюють господарську діяльність на підставі власного бюджету (ст.101), у конституції Болгарії – адміністративно-територіальну одиницю, в якій здійснюється місцеве самоврядування (ст.136).

Уперше визначення місцевого самоврядування подано у Європейській хартії місцевого самоврядування (15.10.1985 р.). Під ним розуміють право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення (ст.3) [1]. Право на самоврядування може реалізовуватися радами або зборами, членів яких вільно обирають таємним голосуванням. Такий спосіб реалізації самоврядності аж ніяк не може бути перешкодою для використання зборів громадян, референдумів чи будь-якої іншої форми прямої участі громадян.

У науці конституційного права виділяють такі ознаки самоврядування:

Ø це виокремлена комунальна корпорація (громада), наділена спеціальним правовим статусом, що дозволяє самостійно вирішувати власні справи;

Ø устрій самоврядних громад ґрунтується на самоврядуванні, що дозволяє територіальним громадам самостійно без органів державної влади вирішувати справи своїх мешканців;

Ø самоврядування територіальних громад не є абсолютним – можуть діяти виключно в законодавчо визначених межах [12, с. 292].

Конституціоналізація місцевого самоврядування виникає не тільки зі законодавчих приписів, основою яких є Конституція, але певною мірою є результатом міжнародно-правових зобов'язань держави. Як складова публічної адміністрації, органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади; їх організація ґрунтується на принципі децентралізації; перебувають під контролем органів державної влади, в межах, визначених правовими актами; мають власну організацію, визначену конституціями та законами [16, с. 118]. Аналіз конституцій європейських держав дає підстави стверджувати, що на конституційному рівні місцевим самоврядним громадам гарантується: 1) право на власне управління та формування самоврядних органів (Австрія, Франція, Італія, Чехія); 2) право на доходи, бюджет та встановлення податків (Австрія, Франція, Іспанія, Естонія, Чехія, Польща); 3) право власності на майно (Італія, Чехія, Польща); 4) право автономії громад (Австрія, Іспанія, Італія).

В окремих державах питання, пов'язані з нормативним визначенням компетенції органів самоврядування, формуванням органів управління громадою, можуть вирішуватися шляхом референдуму або загальних зборів мешканців громади (Франція, Італія, Ірландія, Болгарія, Польща).

Принципи місцевого самоврядування. Європейська хартія місцевого самоврядування містить п'ять базових принципів самоврядування територіальних громад: децентралізація, публічна влада, представницька демократія, автономія, субсидіарність, свобода об'єднань.

У ній акцентується на тому, що зазначені принципи мають бути закріплені в національному законодавстві та в міру можливості в конституції. Разом з тим, тільки в Бельгії на конституційному рівні чітко визначені принципи організації місцевого самоврядування: 1) безпосередні вибори членів провінцій і громад; 2) наділення рад провінцій і громад повноваженнями, необхідними для реалізації гарантованих прав; 3) децентралізація; 4) відкритість засідань рад; 5) відкритість

бюджету та його використання; б) вплив органів контролю або федерального законодавчого органу на їх діяльність з метою запобігання ігноруванню прав чи порушенню публічного інтересу (ст. 62) [23].

У конституціях інших держав закріплено окремі принципи місцевого самоврядування: принцип субсидіарності (Австрія, Данія, Італія), диференціації і пропорційності (Італія), автономії (Австрія, Італія, Іспанія) [7; 8; 13].

Принцип децентралізації публічної влади визначений у преамбулі Європейської хартії, під якою слід розуміти “існування органів місцевого самоврядування, які мають створені на демократичній основі органи, уповноважені приймати рішення, і широку автономію щодо своїх повноважень, шляхи і засоби здійснення цих повноважень, а також ресурси, необхідні для їх виконання”.

Зазначений принцип закріплений у конституціях Польщі, Португалії. Зокрема, у Конституції Польщі вказується, що територіальний устрій Республіки Польща гарантує децентралізацію публічної влади (ст. 15) [15]; у Конституції Португалії зазначено, що функціонування і організацію спільнот локальної влади, компетенцію їх органів регулює закон, згідно з принципом адміністративної децентралізації (ст. 237) [10].

У науковій літературі концепція децентралізації має різну інтерпретацію. Для прикладу, Н. Гайль зазначав, що децентралізація має три елементи: 1) перенесення виконання державних завдань на місцевий рівень; 2) гарантування органам місцевого самоврядування певної автономії через надання права на майно та можливості приймати рішення в публічних справах; 3) можливість мати достатні фінансові ресурси для реалізації власної політики [11, с. 12]. За твердженням Е. Комбергер-Соколовської, під децентралізацією слід розуміти таку організаційну структуру публічного управління, за якої, крім центральних органів влади, існують інші суб'єкти, незалежні від центральних державних органів влади [17, с. 11].

Конституційний Трибунал Республіки Польща дав офіційне тлумачення розуміння поняттю “децентралізація” [29; 30]. В його розумінні під децентралізацією держави слід розуміти ідею, метою якої є передача повноважень органів державної влади місцевим органам самоврядування, створеним місцевими громадами демократичним шляхом. Місцеве самоврядування виконує публічні завдання, що визначені у Конституції та законах. Автономія і незалежність місцевого самоврядування гарантується Конституцією. Що більше повноважень буде передано територіальним органам самоврядування, то краще буде реалізована ідея децентралізації держави.

Принцип представницької демократії є одним з базових принципів демократичного суспільства. У політичній теорії виділяють дві концепції демократії: ідентитарну та конкурентну [6, с. 17]. Перша концепція ґрунтується на принципах: ідентичності тих, хто править, і тих, ким правлять; плебісциту; імперативного мандату; заперечення інтересів меншості; гомогенної волі народу; єдиного та об'єктивного суспільного блага; орієнтації на ціль та результат. Друга концепція ґрунтується на: представництві; парламентаризмі; вільному мандаті; легітимному плюралізмі; конкуренції різних груп, інтересів, суспільного блага як результату компромісу; орієнтації на правила політичної гри. Будучи складовою конкурентної концепції, представницька демократія полягає у тому, що правління народу здійснюється не безпосередньо, як за умов прямої демократії, а опосередковано чи через систему представництва його інтересів, спеціально уповноважену народом, фіксацією уповноважувального мандата виступають періодичні, вільні та рівні вибори особами, посадовцями тощо [6, с.138]. В її основі – вибори та колегіальність. Вибори є фактичною тією демократичною процедурою, яка найлегше отримує колективне схвалення. Саме завдяки їм члени певної групи можуть кваліфіковано визначити, кого вони вважають найбільш здатними адекватно втілювати найважливіші риси їхнього життя [3, с.109]. Незалежний орган є класично представницьким, якщо він структурно створений у плюралістичний спосіб.

У європейських країнах органи місцевого самоврядування формуються на принципах представницької демократії [22]. Цей принцип закріплений у більшості конституцій. Для прикладу,

в Конституції Німеччини вибори, як форма представницької демократії, закріплені для формування вищих органів державної влади (ст. 20 п. 2). У конституціях Франції, Італії, Греції вказується тільки на спосіб формування органів місцевого самоврядування – шляхом виборів. У Конституції Чехії зазначено, що місцеві громади мають право на самостійне управління через представницькі органи.

Грунтовніше принципи представницької демократії викладено у Конституції Естонії. Зокрема, вказується, що органи місцевого самоврядування формуються шляхом виборів на термін чотири роки. Право участі у виборах надається особам, наділим виборчим правом, які постійно проживають в громаді та яким виповнилося 18 років (ст.156) [25].

Європейський комітет з місцевої та регіональної демократії ((CDLR)) в своїх рекомендаціях Литві та Румунії вказав на необхідність перегляду національного законодавства щодо участі національних меншин у самоврядуванні на місцевому рівні [20]. Словенії рекомендовано удосконалювати існуючі механізми щодо інтеграції циган у місцевих громадах, розширювати їх участь у місцевому політичному житті [18]. В рекомендаціях Латвії вказується на необхідність надання права голосу на місцевих виборах негромадянам, з метою їх інтенсивнішої інтеграції в латвійське суспільство [19].

Принцип автономії. Європейська Хартія місцевого самоврядування вказує на те, що місцеве самоврядування повинно здійснюватися „в межах закону” (ст.3). Це означає, що організація та здійснення управління частиною публічних відносин відбувається у правовому полі та має тривалий характер. Відтак, місцеві громади, як суб’єкти правовідносин мають бути наділені статусом юридичної особи.

Цей принцип, на конституційному рівні, в європейських конституціях закріплені по-різному: від гарантування статусу юридичної особи до визначення обсягу автономії. Для прикладу, у ст. 136 Конституції Болгарії, ст. 165 Конституції Польщі, ст. 235 Конституції Португалії вказується, що громади є юридичною особою [2; 10; 15]. Маючи статус особи публічного права, вони наділені можливостями здійснювати свою діяльність на власний ризик і відповідальність. Цей статус передбачає володіння правом власності, інші майновими правами [2; 15; 27], правом на власний бюджет [27], правом на судовий захист [2].

У Конституції Чехії зазначено, що органи місцевого самоврядування мають статус публічно-правових корпорацій, що наділені власним майном, самостійним бюджетом і правом здійснювати господарську діяльність (ст.101 п.3) [27]. Конституція Литви, не закріплюючи статусу юридичної особи за місцевими громадами, разом з тим, гарантує право свободи й автономної діяльності, в межах, визначених Конституцією і законами (ст. 120).

Достатньо широко принцип автономії закріплені у конституціях Італії та Іспанії.

Так, у Конституції Італії вказується, що територіальні громади є „автономними одиницями з власними статутами, владою і повноваженнями, згідно з конституційними принципами” (ст. 114–22) [8]. Право автономії охоплює право: 1) законотворчої діяльності; 2) встановлювати місцеві податки; 3) визначати джерела доходів та видатки; 4) набувати права власності на майно. Під правом законотворчості розуміють можливість приймати регіональні закони з питань забезпечення рівності чоловіків і жінок у суспільному, культурному, економічному житті громади, створенні рівних можливостей доступу до виборних органів влади; ратифікувати угоди між регіонами держави; укладати договори з іншими державами чи територіальними громадами, у межах, визначених законодавчими актами держави (ст. 117–26).

Конституція Іспанії гарантує право широкої автономії (ст. 2) [9]. Під нею розуміють право кожної громади самостійно вирішувати власні справи. Основною адміністративно-територіальною одиницею в Іспанії є автономні співтовариства (*de las comunidades autónomas*), яких налічується сімнадцять (ст. 143). Автономні співтовариства мають власні статuti; їх уряди розділяють владу з центральним урядом. Представницькими органами співтовариств є парламенти [4; 10]. Статuti є базовими правовими документами кожного співтовариства. Держава гарантує їх правовий захист як складової частини загальнодержавного правового порядку (ст. 147). Характерною особливістю

Конституції Іспанії є те, що вона визначає перелік питань, з яких співтовариства можуть приймати рішення (ст. 148).

Отже, право автономії громад охоплює дві базові сфери діяльності органів місцевого самоврядування: цивільно-правову та публічно-правову.

У сфері цивільного права громади виступають як один із суб'єктів цивільно-правових відносин. Їхня самоврядність зумовлена передусім наданням статусу юридичної особи та визнання за нею можливості набувати право власності та інші майнові права. По-друге, зазначена автономія ґрунтується на свободі цивільних правочинів, а не на адміністративних приписах.

У сфері публічного права громади виступають первинними одиницями місцевого самоврядування та здійснюють власні повноваження, пов'язані з публічним адмініструванням. Це право передбачає певну фінансову автономію (власний бюджет, можливість встановлювати і контролювати сплату місцевих податків і зборів), право на судовий захист.

Принцип субсидіарності. Тісно пов'язаний з принципом децентралізації. В науковій літературі не існує чіткого визначення цього поняття. Польська дослідниця Є. Поплавська влучно зауважила, що субсидіарність як правовий принцип вказує, що права і свободи громад є джерелом усіх прав і свобод суспільства. Цей принцип фактично зводиться до двох постулатів у стосунках громада–суспільство–держава:

- Ø стільки свободи – скільки можна; стільки усупільнення – скільки треба;
- Ø стільки суспільства – скільки можна; стільки держави – скільки треба [21, с. 148–149].

На думку української дослідниці І. Софінської, субсидіарність є одним із принципів забезпечення демократичних відносин у суспільстві й означає адекватний, фактичний та ефективний розподіл владних повноважень між органами місцевого самоврядування різного територіального рівня з метою наближення надання державних та громадських послуг безпосередньо до їх споживачів [5, с. 69].

Тобто сутність цього принципу полягає в тому, що рішення, пов'язані із забезпеченням прав і свобод громадян у громаді, повинні прийматись на якнайнижчих та якнайближчих до людини рівнях, а рішення на вищих рівнях мають прийматись там, де їх реалізація дасть найбільший ефект.

Відтак, реалізація цього принципу в місцевому самоврядуванні потребує створення належного правового поля для формування і діяльності самоврядних територіальних одиниць різного рівня, механізмів комунікації між ними, щоб налагодити взаємовигідну співпрацю та унеможливити конфлікт повноважень. Саме у цьому проявляється його сутність як одного з конституційних принципів та європейських стандартів місцевого самоврядування.

Цей принцип закріплений в Європейській хартії місцевого самоврядування, в якій зазначено: „Захист більш слабких у фінансовому відношенні органів місцевого самоврядування передбачає запровадження процедур бюджетного вирівнювання або аналогічних заходів з метою подолання наслідків нерівного розподілу потенційних джерел фінансування і фінансового тягаря, який вони повинні нести. Такі процедури або заходи не повинні звужувати свободу дій органів місцевого самоврядування в межах власної відповідальності (ст.9)” [1]. Тобто одним з важливих чинників реалізації цього принципу є фінансова автономія органів місцевого самоврядування різних рівнів, надання дотацій не може скасовувати основоположну свободу органів місцевого самоврядування проводити свою політику в межах власної компетенції.

У конституціях європейських держав цей принцип закріплений переважно як доктрина, без конкретизації його сутності [7].

Для прикладу, в Конституції Польщі він згадується тільки в Преамбулі: „встановлюємо Конституцію Республіки Польща як фундаментальне право для держави, що спирається на повагу до свободи і справедливості, співпрацю влади, суспільний діалог, а також на принцип субсидіарності...” [15]. Конституція Португалії покладає на державу обов'язок у найкоротші терміни ліквідувати суттєві відмінності між територіальними громадами одного рівня (ст. 238).

Європейський комітет з місцевої і регіональної демократії (CDLR), аналізуючи функціонування систем органів місцевого самоврядування країн Європейського Союзу, з метою реалізації принципу субсидіарності, найчастіше рекомендує державам забезпечити передачу істотної частки державних функцій місцевим громадам різного рівня, удосконалити механізми консультацій з місцевими територіальними громадами, надати більше автономії в питаннях визначення податків та їх збирання (автономія доходів), вдосконалити та спростити механізми контролю.

Тому реалізація вказаних рекомендацій, на нашу думку, виступає фактичною сутністю та втіленням принципу субсидіарності.

Свобода об'єднань. Зазначений принцип закріплений у ст. 10 Європейської хартії: „Органи місцевого самоврядування мають право, здійснюючи свої повноваження, співробітничати та в межах закону створювати консорціуми з іншими органами місцевого самоврядування для виконання завдань, що становлять спільний інтерес”. Гарантуючи автономію територіальних громад, зазначений принцип зафіксований у конституціях кількох країн Європейського Союзу: Польщі (ст. 172), Болгарії (ст. 137).

Європейський комітет з місцевої і регіональної демократії (CDLR) в своїх рекомендаціях не вказує на необхідність закріплення цього принципу будь-якої з держав-членів Союзу. Тому можна стверджувати, що, оскільки він є складовою та похідним від принципу автономії територіальної громади, його закріплення може бути достатнім на законодавчому рівні.

Висновки. Місцеве самоврядування територіальних громад – один з міжнародних стандартів демократичного суспільства. Його розуміння та принципи викладені в Європейській хартії місцевого самоврядування. Разом з тим, у жодній з європейських конституцій не подано його визначення, а вказується, що первинною самоврядною одиницею виступає територіальна громада. Щодо принципів місцевого самоврядування, то ступінь їх визначеності в конституціях різний. Найчіткіше їх визначає Конституція Бельгії. В конституціях інших європейських держав закріплені переважно принципи: децентралізації, представницької демократії, автономії, субсидіарності, свободи об'єднань громад. У Конституції Італії, крім зазначених, містяться принципи диференціації та пропорційності. Якщо порівнювати конституції держав міцних демократій Західної Європи з конституціями держав Центрально-Східної Європи, то можна побачити, що принципи самоврядування, система органів місцевого самоврядування, порядок формування, повноваження, більш деталізовані в останніх. Серед основних напрямів забезпечення реального самоврядування на сучасному етапі розвитку суспільства вказують максимальне залучення мешканців (жінок, представників різних національних меншин, іноземців) територіальної громади до вирішення місцевих справ; істотне передавання функцій держави місцевим громадам; розширення автономії в питаннях визначення видів податків та їх збору; удосконалення механізмів консультацій між органами державної влади та місцевого самоврядування різних рівнів; вдосконалення механізмів контролю за діяльністю територіальних громад.

1. *Європейська хартія місцевого самоврядування* // *Офіційний вісник України*, 2015. – № 24, с. 450, стаття 718. 2. *Конституція на Република България* // Джерело доступу: <http://www.parliament.bg/bg/const>. 3. *Розанвалан П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність* / П. Розанвалан. – К.: Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2009. 4. *Система державного управління Королівства Іспанія: досвід для України*. – Київ, 2012. 5. *Софінська І. Принцип субсидіарності у місцевому самоврядуванні України та країн Європейського Союзу* / І. Софінська. – Львів: Каменяр, 2014. 6. *Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика)* / О. Скрипнюк. – К., 2006. 7. *Austria's Constitution of 1920, Reinstated in 1945, with Amendments through 2009* // Джерело доступу: https://www.constituteproject.org/constitution/Austria_2009.pdf. 8. *Constitution of the Italian Republic* // Джерело доступу: <https://www>.

senato. it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese. pdf. 9. Constitución Española. – Luis López Guerra, 2012. 10. Constitution of the Portuguese Republic // Джерело доступу: http://app.parlamento.pt/site_antigo/ingles/cons_leg/Constitution_VII_revisao_definitive. pdf. 11. Gajl N. *Finanse i gospodarka lokalna na świecie* / N. Gajl. – Warszawa, 1993. 12. Garlicki L. *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu* / L. Garlicki. – Warszawa: LexisNexis, 2014. 13. Konstytucja Królestwa Danii z 5 czerwca 1953 r. // Режум доступу: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/dania.html>. 14. Konstytucja Finlandii z 11 czerwca 1999 r. // Режум доступу: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/finlandia.htm>. 15. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw z 1997 r. – Nr 78, poz. 483*. 16. *Konstytucyjny system organów państwowych* / (red. E. Gdulewicz). – Lublin, 2009. 17. Kornberger-Sokołowska E. *Decentralizacja finansów publicznych a samodzielność finansowa jednostek samorządu terytorialnego* / E. Kornberger-Sokołowska. – Warszawa, 2001. 18. *Local and regional democracy in Slovenia. Recommendation 308 (2011)* // Джерело доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1856669&Site=COE>. 18. *Local and regional democracy Authorities. Recommendation 317 (2011)* // Джерело доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1857271&Site=COE>. 19. *Local and regional democracy in Lithuania. Recommendation CPL (22) 3 REV, 21.03.2012* // Джерело доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1919105&Site=COE>. 20. Popławska E. *Wpływ zasady subsydiarności na przemiany ustrojowe w Polsce* / E. Popławska // Dariusz Milczarek (red.) *Subsidiarność*. – Warszawa: Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego, 1996. – S. 148-149. 21. *Samorządy w Unii Europejskiej*. – Warszawa, 2007. – S. 52-55. 22. *The Belgian Constitution. This publication contains the text of the Belgian Constitution as updated following the sixth institutional reform (constitutional revisions of 6 January 2014 – Belgian Official Gazette of 31 January 2014)* // Джерело доступу: http://www.const-court.be/en/basic_text/belgian_constitution.pdf. 23. *The Constitution, as laid down on 17 May 1814 by the Constituent Assembly at Eidsvoll and subsequently amended, most recently in May 2014* // Джерело доступу: <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/constitutionenglish.pdf>. 24. *The Constitution of the Republic of Estonia* // Джерело доступу: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide>. 25. *The Constitution of the Republic of Latvia* // Джерело доступу: <http://www.saeima.lv/en/legislation/constitution>. 26. *Ústava České republiky* // Джерело доступу: <http://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>; *Конституция на Република България* // Джерело доступу: <http://www.parliament.bg/bg/const>. 27. *Ustawa Zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec*. – Berlin: Deutscher Bundestag, 2010. 28. *Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 lutego 2003 r., sygn. akt K 24/02* // *Dziennik Ustaw*, 2003. – Nr 38, poz. 334. 29. *Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2006 r., sygn. akt K 31/06* // *Dziennik Ustaw*, 2006. – Nr 200, poz. 1493.